

УДК: 165.12; 161.22

ПРОБЛЕМА ВИПРАВДАНОСТІ ПОЗИТИВНИХ ЕКЗИСТЕНЦІЙНИХ СУДЖЕНЬ

Петрушенко Віктор

Національний університет “Львівська політехніка”

(стаття надійшла до редколегії – 26.10.2016 р., прийнята до друку – 29.11.2016 р.)

© Петрушенко В., 2016

Проаналізовано епістемологічні підстави виправданості екзистенційних суджень, тобто суджень, що стверджують реальне існування речей поза нами. Розрізнено різні рівні функціонування відчуттів, проаналізовано роль чуттів та інтелектуальних актів у формуванні знання та забезпеченні відношення свідомості до дійсності. Використано методи логічної аналітики та історико-філософської компаративістики. Відкрито перспективу для подальшої аналітики пізнання та людського відношення до дійсності.

Ключові слова: екзистенційні судження, чуття, інтелектуальні акти, когнітивна схема, сенс.

PROBLEM OF JUSTIFICATION OF POSITIVE EXISTENTIAL JUDGMENT

Victor Petrushenko

The topic of investigation in the given article is a traditional problem of philosophy: it is a problem of evidence about true reality's existence out of consciousness and, correspondingly, true character of positive existential judgments. The author argues that circumstantial epistemological analysis of knowledge as a form of being's representation to consciousness allows us to insert new aspects and factors in philosophical intelligence of given problem. These factors are not fixed by most philosophers while they explain different relations between mental constructions and something can be recognised as something transcendental towards them. To prove this position, the author proposes to make difference not only between mechanisms of sensitive and intellectual acts, but also, basically different roles of these mechanisms in creation of knowledge and ability of correspondence between consciousness and reality. The author analyses different contexts of sensuality activity manifestation in its epistemological functions. The basic peculiarities of intellectual acts in their correlations with sense activity and relations between sensuality activity and reality are analysed as well.

We have the idea that neither sensuality nor intellectual acts, if taken separately, do not provide a reliable connection between consciousness and reality. They mutually control one another and, finally, only structures of experience provide reliable character relations between consciousness and reality.

The methods of logical intelligence and historical and philosophical comparison are used in the research. The article offers prospects for further study of cognition and human relation to the reality.

Key words: existential judgments, reflection, intellectual acts, cognitive scheme, sensuality.

Людам здорового глузду та практичного спрямування думок може видаватись несподіваною та життєво невиправданою проблема реального існування речей поза нашими сприйняттями [8, с. 107–108]. У спеціальній літературі найчастіше фігурує формулювання “проблема реального існування речей світу”, і воно є коректним та прийнятним внаслідок того, що вписує нашу тему в історико-філософський процес, в якому поняттю річ надавалось майже універсального значення [5, с. 69–71].

У першій третині ХХ ст. ця проблема була переформульована у проблему виправданості екзистенційних суджень, тобто суджень, у яких стверджується або заперечується факт існування чогось (якоїсь речі); у такому формулюванні вона фігурувала в межах брентанівської філософської традиції, у деяких представників Львівсько-Варшавської філософської школи [17, с. 161–169] та в аналітичній філософії.

На перший погляд, ця проблема лише вводить нас від вирішення реальних життєвих питань у бік

якихось туманних абстракцій, проте в осмисленій інтерпретації це питання постає чи не найжиттєвішим. Адже саме у практиці життя ми постійно стикаємось із питанням про те, на яких підставах ми можемо стверджувати реальність чогось, а від вирішення такого питання залежить і ступінь нашої довіри до тих чи інших знань і повідомлень.

Треба наголосити, що проблема реального існування речей поза свідомістю почала вимальовуватись вже у міркуваннях давньогрецьких софістів, де була поставлена проблема існування речей та можливостей правильних щодо них висловлювань [див.: 6, с. 47–50]. Пізніше річ або поставала тінню своєї ідеальної сутності (платонізм), або набувала розуміння еквівокативної універсалії, тобто універсалії з різними численними значеннями [11, с. 275–277].

Справжньої гостроти уявлення про реальне існування речей поза свідомістю набуло у ХІХ ст. Цей період у розвитку пізнавальної проблематики Р. Рорті визначив як період епістемологізму – пошуків за ментальними утворенням певного значення поза припущенням того, що це значення продукується трансцендентними щодо розуму явищами: “Цей проект ретельнішого вивчення того, що ми можемо знати і як ми можемо знати шляхом вивчення способу роботи нашого розуму, нарекли “епістемологією” [14, с. 101; див. також с. 233–237]. На думку філософа, епістемологізм передбачає визнання єдиною реальністю тих знань, що наявні у нашій свідомості. Згідно з Р. Рорті епістемологічний підхід передбачає розгляд пізнання не як “відношення між людиною і об’єктом”, а як відношення “між людиною і судженням” (поза зверненням до відношення між людиною та об’єктом) [14, с. 105]. М. Розов позначив позицію епістемологізму як “Парадокс Мідаса” [Розов М. А., 1977: с. 29–31]. У контексті нашої проблеми це означає неможливість дістатися того, що перебуває поза знанням, адже будь-що надається нашій свідомості тільки у формі знання, навіть у такий його найпростіший формі, що передається судженням “Це є” [16, с. 77–118]. Отже, бажання “схопити” щось, що було би позазнаттєвим (позакогнітивним) дорівнює бажанню вийти за межі людського відношення до дійсності.

Філософи, що не поділяли позиції епістемологізму, посилались на “здоровий глузд” або наївну людську (практичну) свідомість, що ні на мить не сумнівається у реальності всього того, з чим життєвий досвід зводить людину. Цілком зрозумілим є те, що така основа філософських тверджень є непереконливою та неприйнятною: вона постає так

званою “філософською вірою” – певним базовим переконанням (віруванням), яке потім підкріплюється низкою доведень, експлікацій, аргументів та ін. [див.: 3, с. 48–60]. Влучну критику наївної життєвої позиції подав Е. Гуссерль у “Гьотінгенських лекціях” [4, с. 71–76]. У контексті виправданої побудови екзистенційних суджень ця проблема оригінально подавалась у так званій теорії “Фреге–Рассела” та у міркуваннях Р. Інгардена [7, с. 192–193, 197–199]. Відомо, що жодний проект вирішення цієї проблеми не набув достатньої повноти та переконливості.

Мета цієї статті полягає в аналізі епістемологічних підстав позитивних екзистенційних суджень.

Позитивне вирішення питання про реальне існування речей поза свідомістю може отримати додаткові аргументи і підстави на основі гнучкого та деталізованого епістемологічного дослідження як самої проблеми, так і змісту тих міркувань, що розгорнуті для доведення її невирішуваності. Позиція епістемологізму передбачає визнання ментальних утворень першою та достовірною реальністю, що надана нашій свідомості [20, с. 1163], проте епістемологізм у філософії існує у двох основних різновидах. *Радикальний епістемологізм* наполягає на принциповій невирішуваності цієї проблеми і на умовності будь-яких екзистенційних суджень. *Поміркуваний епістемологізм* вважає за необхідне проводити ретельний аналіз будови знання, приходячи у підсумку до тверджень про можливість припускати існування речей або реальності поза свідомістю, проте визнаючи те, що сутності самих речей ми не знаємо, а знаємо лише їхні когнітивні прояви (явища, феномени). Представники поміркуваного епістемологізму вважають, що за очевидної залежності наших ментальних утворень від свідомості та інтелектуальних актів, слід визнати, що не весь зміст таких утворень залежить від свідомості; у знанні є дещо, що нам надано, а не утворено нами [9, с. 88]. Наявні доведення цієї тези, на мій погляд, не виглядають переконливими навіть у випадках, коли апелюють до даних органів чуттів, оскільки і вони серією суджень можуть бути подані як утворення самої свідомості. На наше переконання, доки ми не заглибимось у механізми того, як постає у свідомості те, що називається чуттєвою наданістю, яку роль у прийнятті наданого відіграють інтелектуальні акти, як, врешті, формуються ті речі, що ми їх називаємо ментальними утвореннями, розмови на цю тему будуть залишатись ненадійними і непереконливими.

Придивимось до механізму та складових людського сприйняття дійсності. Перш за все, маємо визнати, що в людини не існує жодних інших зв'язків її інтелекту з будь-якою дійсністю, окрім чуттєвого контакту. Якщо навіть ми визнаємо за інтелектом вроджену здатність до певних актів, поштовху до активізації інтелекту надають чуття. Цей факт визнавали не лише натуралісти, а й ідеалісти на зразок Платона і платоників та спіритуалісти. Дослідження мозку у другій половині минулого століття довели, що елементарні чуттєві подразнення та відчуття для нас відбуваються тільки тоді, коли вищі відділи мозку мають з ними активний зв'язок [10, с. 162]. Поза таким зв'язком нейрофізіологічні акти не стають фактами психіки. Звідти витікає перший і важливий епістемологічний висновок, який практично не фігурує в дослідженнях на нашу тему: слід відрізнити різні функціональні прояви людських відчуттів. Відчуття можуть відбуватися як суто *фізіологічний процес*: йдеться про факти нервових подразнень, проходження сигналів у нервових мережах та ін. Відчуття такого типу можуть відбуватися поза психічним контролем. Проте існують і відчуття у *психологічному плані*, коли вони постають активним чинником психічного регулювання поведінки людини. Ознакою такого роду відчуттів постає їх інтегрування у складні психічні процеси та стани. Нарешті, відчуття можуть ставати елементом *когнітивного процесу*, але останнє відбувається лише тоді, коли відчуття не просто фіксуються вищими відділами людського мозку, а й досягають рефлексивних актів свідомості, певним чином сприймаються нею та опрацьовуються. Відзначу, що навіть деякі авторитетні дослідники, наполягаючи на тих чи інших характеристиках відчуттів, не вдаються до розрізнення різних рівнів їх функціонування, а тому навіть їхні правильні міркування і спостереження виявляють не доведеними належно [8, с. 116–120].

Відчуття як фізіологічний факт і навіть як психічне явище аж ніяк не можуть бути ні створені, ні довільно змінені інтелектом з тієї простої причини, що інтелект не керує їхнім перетіканням. Проте відчуття у фізіологічному та психологічному планах у подальшому набувають рівня та статусу когнітивного факту, і, отже, надане інтелекту відчуттями у його суттєвій частці аж ніяк не залежить від потужності, фантазій та конструктивних можливостей людського інтелекту; зазначу, що Р. Роті називає такий характер проявів відчуттів для інтелекту “сирим відчуттям” [14, с. 69]). Означений факт не так давно був підтверджений дослідниками та

концепцією Дж. Гібсона, що отримала назву теорії “екологічної природи людських відчуттів” [2]: згідно з тривалим спостереженням та дослідями автора, відчуття у психологічному сенсі мають екологічну природу, тобто точно і органічно вписані у нішу виживання живих організмів.

Отже, у тому, що сприймається людською свідомістю як чуттєво надане, доволі багато чого імперативно нав'язане інтелекту, а тому й таким, що інтелект не може змінювати довільно. Проте наведеними положеннями проблема реального існування реальних речей поза свідомістю не може бути вичерпана. Оскільки у відношенні свідомості до дійсності фігурує і друга інстанція – *рефлексія*, розумові акти, то виникає питання: як “працює” інтелект з чуттєвими даними?

Перш за все варто нагадати, що людський інтелект не наділений якимись власними органами чуттів, щоб фіксувати чуттєві дані в їхніх психікофізіологічних характеристиках. Тому він діє тільки в один-єдиний спосіб – *переводить чуттєві дані на інтелектуальні акти*, що здійснюються на умовному (уявному) екрані свідомості або у рефлексивному полі свідомості. Тому “безвидні” та нематеріальні акти не підлягають змінам чуттєвого плану. Відповідно, їм притаманна *гомогенність* – однорідність найвищого ступеня, отже, вони можуть відбуватися тільки у вигляді *просторово-часових схем*. На основі таких схем інтелект надає чуттєвим даним предметної визначеності, оскільки найбільш стабільні та виправдані досвідом схеми інтелектуальних актів класифікують, типологізують чуттєво надане за допомогою певних категоріальних структур [15, с. 36, 203, 374]. Наприклад, ми зараховуємо певну сукупність чуттєвих вражень до того, що називаємо або рослиною, або меблями, або будівлею та ін. Можна ще додати й те, що означений предметний схематизм та просторово-часові інтелектуальні акти співвідносяться з типовими актами реальної предметної діяльності, що, будучи переведеними в інтелектуальні акти, закріплені у численних технологіях, які нагромаджують та історично транслюють соціум.

Оскільки чуттєвість та інтелектуальні акти якісно різняться, їхні взаємини постають доволі неоднозначними. Наприклад, звідси виникає проблема *соліпсизму*: якщо нам надана неречова реальність, а лише суб'єктивована реальність відчуттів, то я опиняюсь замкненим всередині своїх уявлень. Висновок: існують лише я один, а все інше, що іменується як речі або істоти, є лише моїми відчуттями. Позиція соліпсизму вважається майже

неспростовною: справді, чи може людина у якийсь спосіб вистрибнути із свого реального онтологічного статусу та сприйняти речі поза своїми засобами і властивостями? Проте неспростовність соліпсизму насправді є удаваною тому, що для того, щоб відчуття набули статусу когнітивного факту, необхідно, щоб такі відчуття були зафіксовані інтелектуальними актами, а у суто нейрофізіологічному аспекті – щоб вони увійшли в зв'язок з вищими відділами людського мозку (схожі міркування див.: [8, с. 171–172]). Коли ми включаємо в дослідження механізму пізнавального відношення розумову рефлексію, справа починає окреслюватись дещо інакше: у реальній практиці життя рефлексивні акти можуть як актуалізуватись, так і загасати. А це означає, що сприйняття дійсності залежить не тільки від відчуттів, а й від актуального стану рефлексії. Цікавий опис подібної ситуації ми знаходимо у І. Г. Фіхте: “Ніде немає нічого сталого – ні в мені, ні поза мною; існує тільки неперервна зміна. Я ніде не бачу буття і не знаю навіть власного буття” [18, с. 148].

Звернемо увагу на те, що відчуття та рефлексія схильні взагалі час від часу можуть міняти місцями: то відчуття змушують рефлексію “забути” про себе і цілком віддатись їм, то, навпаки, поза рефлексію питання про реальність певного відчуття та тої реальності, що може стояти за ним, постає проблематичною. Отже, наголошу ще раз: поверхові описування пізнавальної ситуації є далекими від реального стану речей.

Отже, констатуємо ще раз: *ні чуття, що розглядаються абстрактно, ні рефлексія самі по собі не можуть забезпечити таке людське відношення до дійсності, яке б дозволило нам бути впевненими у реальному існування як речей світу, так і якоїсь дійсності поза свідомістю*. Чуттєві дані та рефлексивні акти взаємно підкріплюють одне одного та тільки разом утворюють пізнавальне відношення людини до дійсності. Водночас вони взаємно *інспектують* одне одного: чуттєві дані корегують інтелектуальні конструкції, а інтелектуальні акти та схеми, опрацьовуючи чуттєво надане, дають змогу виносити виправдані судження щодо їх предметного змісту та надійності щодо проголошення екзистенційних суджень.

У цьому пункті наших міркувань треба зробити примітку: вже йшлося про те, що людський інтелект не має спеціальних власних органів для сприйняття чуттів; як же він може їх опрацьовувати? – Психологами доволі переконливо доведено, що

інтелект працює через поєднання сенсорики (чуттєвості) і моторики (актів): саме моторика, тобто сукупність актів, що взагалі забезпечує нервову активність, постає й імпульсом, і містком для переходу до інтелектуальної активності. Цікаво зазначити, що підходи до такого розуміння зв'язку інтелектуальних актів із імпульсами чуттєвих вражень організму людини були наявні у деяких гносеологічних міркуваннях Р. Декарта [12, с. 46].

Стійкості пізнавальному відношенню надає третя складова пізнавального відношення, яку називають або розумом (І. Кант), або апріорною здатністю розуму “відрізнити добро від зла” [1, с. 55]. Розум продукує стратегічні пізнавальні орієнтири, сенси або загальні уявлення про структуру об'єкта пізнання як такого [19, с. 70]. Ця інстанція у когнітивній психології ототожнюється із так званими “когнітивними схемами”, ідею яких висунув Ф. Бартлет [15, с. 374]. Проте у контексті нашого розгляду ми маємо усі підстави назвати таку третю інстанцію “Его” – Я “з великої літери”, епіцентр людської особистості. Саме із такого Я, відомого кожній людині із її свідомих інтроспекцій, людина оглядає “поле” свого сприйняття, екран власної свідомості, простір інтелектуального споглядання. І саме таке Я дає оцінку як результатам інтелектуальних конструювань (переконливі чи непереконливі), так і чуттєво наданому (певні, достовірні чи не достовірні).

Таке особистісне Я, постаючи органічною складовою пізнавального відношення, опиняється ніби між двома різновидами імперативів: з одного боку, воно фіксує нав'язливий характер та непередбачливість того, що надається людській свідомості чуттями, з іншого боку, воно стикається з імперативами ментальних, інтелектуальних схем, структур, конструювань. Як з тим, так і з іншим Я має рахуватись, проте, як це встановив вже Д. Юм, між ними не існує прямого причиново-наслідкового зв'язку, тобто чуття самі собою не створюють та не визначають інтелектуальних конструкцій, а останні, так само, не можуть переводити свої побудови у статус наданого чуттям, тобто актуально наявного. Йдеться про те, щоб поєднати та узгодити чуттєве та раціонально-логічне, що, як відомо, постає чи не найскладнішим для пізнання та реального людського життя. Хоча, що є цілком зрозумілим, Я у судженнях про взаємини чуттєвого та ментального може схилитись то у бік одного, то іншого, тобто то віддавати перевагу раціонально-логічним міркуванням, то впертості чуттєво наданого. Все те, що в

індивідуальній історії людини виявляється найкращим поєднанням чуттєвого та інтелектуального, відкладається в особистісному досвіді людини, набуваючи інколи характеру або переконань, або навіть стереотипів. Саме такі позитивні за характером здобутки людини і постають перед нею як достатня підстава для проголошення екзистенційних суджень.

На моє переконання, детальніший та прискіпливіший аналіз пізнавального відношення людини до дійсності, виділення у цьому відношенні основних дійових осіб – чуттєвості та рефлексії, проникнення в будову та тонкощі функціонування останніх дає змогу стверджувати, що ми цілком небезпідставно можемо формулювати екзистенційні судження, перш за все – позитивного змісту, і можемо цілком впевнено казати про реальність поза нашим пізнанням. Це дослідження відкриває перспективу для подальшої аналітики пізнання та людського відношення до дійсності.

1. Бонавентура. Путеводитель души к Богу / Бонавентура ; Пер. с лат., вступ. ст. и коммент. В. Л. Задворного. – М. : Греко-латинский кабинет Ю. А. Шичалина, 1993. – 189 с. 2. Гибсон Дж. Экологический поход к зрительному восприятию / Дж. Гибсон. Пер. с англ. Общ. ред. и вступ. ст. А. Д. Логвиненко. – М. : Прогресс, 1988. – 464 с. 3. Васильев В. В. Сознание и вещи: Очерк феноменалистической онтологии / В. В. Васильев. – М. : Книжный дом “ЛИБРОКОМ”, 2014. – 240 с. 4. Гуссерль Э. Идея феноменологии: Пять лекций / Э. Гуссерль. Пер. с нем. Н. А. Артеменко ; вступ. ст. и коммент. И. И. Мавринского. – СПб. : ИЦ “Гуманитарная Академия”, 2006. – 224 с. 5. Європейський словник філософій: Лексикон неперкладностей. Пер. с фр. – Том другий. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. – 488 с. 6. Кассен Б. Эффект софистики / Барабара Кассен. Пер. с фр. А. Россиуса. – М.-СПб. : Моск. филос. Фонд ; Унисерситетская книга ; Культурная инициатива, 2000. – 239 с. 7. Лебедев М. В. Время и существование / М. В. Лебедев // Судьба европейского проекта времени. Сборник статей. Отв. ред. О. К. Румянцев. – М. : Прогресс – Традиция, 2009. – 720 с. – С. 189–201. 8. Лекторский В. А. Эпистемология классическая и неклассическая / В. А. Лекторский. – М. : Эдиториал, 2001. – 256 с. 9. Лоренц К. По ту сторону зеркала / К. Лоренц // Эволюционная эпистемология. Антология. Научный редактор, сост. Е. Н. Князева. – М. : Центр Гуманитарных инициатив, 2012. – 704 с., ил. (“Humanitas”). – С. 75–109. 10. Механизмы деятельности мозга человека. – Ч. I. : Нейрофизиология человека / Под. общ. ред. Н. В. Бехтеревой. – Л. : Наука, 1988. – 676 с. 11. Неретина С. С. Реабилитация вещи / С. С. Неретина, А. П. Огурцов. – СПб. : Изд. дом “Мир”, 2010. – 800 с., ил. 12. Петрушенко В. Гносеоло-

гічна концепція Р. Декарта / В. Петрушенко // Філософська думка. – 2007. – № 6. – С. 34 – 48. 13. Розов М. А. Проблемы эмпирического анализа научных знаний / М. А. Розов. – Новосибирск: Наука, 1977. – 222 с. 14. Рорти Р. Философия и зеркало природы / Р. Рорти. Пер. с англ. В. В. Целищева. – Новосибирск : Изд-во Новосиб. ун-та, 1997. – 320 с. 15. Солсо Р. Когнитивная психология / Р. Солсо. – 6-е изд. – СПб. : Питер, 2011. – 589 с.: ил. – (Серия “Мастера психологи”). 16. Стружжевський В. Онтологія / В. Стружжевський ; пер. с пол. К. Новікової. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, Інститут релігійних наук св. Томи Аквінського, 2014. – 312 с. 17. Твардовский К. К вопросу о классификации психических явлений / К. Твардовский // Исследования аналитического наследия Львовско-Варшавской школы. Вып. 1. Отв. ред. В. Л. Васюков. – СПб. : Издательский дом “Мир”, 2006. – 304 с. (Серия “Аналитическое наследие XX века и современность”). – С. 159–222. 18. Фихте И. Г. Назначение человека / И. Г. Фихте // Сочинения в двух томах. Т. II. Сост. и примечания Вл. Волжского. – СПб. : Мифрил, 1993. – 798 с. 19. Щедровицкий Г. П. Синтез знаний: проблемы и методы / Г. П. Щедровицкий // На пути к теории научного знания : отв. ред. В. И. Корюкин. – М. : Наука, 1984. – 199 с. 20. Энциклопедия эпистемологии и философии науки. – М. : “Канон+” РООИ “Реабилитация”, 2009. – 1248 с.

1. Bonaventura. Putevoditel dushi k Bogu / Bonaventura. Per. s lat., vstup. st. i komment. V. L. Zadornogo. – M. : Greko-latinskiy kabinet Yu. A. Shichalina, 1993. – 189 s. 2. Gibson Dzh. Ekologicheskii pokhod k zritelnomu vospriyatiyu / Dzh. Gibson. Per. s angl. Obshch. red. i vstup. st. A. D. Logvinenko. – M. : Progress, 1988. – 464 s. 3. Vasilev V. V. Soznanie i veshchi: Ocherk fenomenalisticheskoy ontologii / V. V. Vasilev. – M. : Knizhnyy dom “LIBROKOM”, 2014. – 240 s. 4. Gusserl E. Ideya fenomenologii: Pyat lektsiy / E. Gusserl ; per. s nem. N. A. Artemenko ; vstup. st. i komment. I. I. Mavrinskogo. – SPb. : ITs “Gumanitarnaya Akademiya”, 2006. – 224 s. 5. Yevropeiskiy slovnyk filosofii: Leksykon neperkladnostei. Per. s fr. – Tom druhyi. – K. : DUKh I LITERA, 2011. – 488 s. 6. Kassen B. Effekt sofistiki / Barabara Kassen. Per. s fr. A. Rossiusa. – M.-CPb. : Mosk. filos. fond; Unisersitetskaya kniga; Kulturnaya initsiativa, 2000. – 239 s. 7. Lebedev M. V. Vremya i sushchestvovanie / M. V. Lebedev // Sudba evropeyskogo proekta vremeni. Sbornik statey. Otв. red. O. K. Rummyantsev. – M. : Progress – Traditsiya, 2009. – 720 s. – S. 189–201. 8. Lektorskiy V. A. Epistemologiya klassicheskaya i neklassicheskaya / V. A. Lektorskiy. – M. : Editorial, 2001. – 256 s. 9. Lorents K. Po tu storonu zerkala / K. Lorents // Evolyutsionnaya epistemologiya. Antologiya. Nauchnyy redaktor, sost. Ye. N. Knyazeva. – M. : Tsentр Gumanitarnykh initsiativ, 2012. – 704 s., il. (“Humanitas”). – S. 75–109. 10. Mekhanizmy deyatel'nosti mozga cheloveka. – Ch. I. : Neyrofiziologiya cheloveka / Pod. obshch. red. N. V. Bekhterevoy. – L. : Nauka, 1988. – 676 s. 11. Neretina S. S. Reabilitatsiya veshchi / S. S. Neretina, A. P. Ogurtsov. – SPb. : Izdatelskiy dom “Mir”, 2010. – 800 s., il.; 12. Petrushenko V.

- Hnoseolohichna kontsepsiia R.Dekarta / V.Petrushenko // Filosofska dumka. – 2007. – № 6. – S. 34–48.*
13. Rozov M. A. *Problemy empiricheskogo analiza nauchnykh znaniy / M. A. Rozov. – Novosibirsk : Nauka, 1977. – 222 s.*
14. Rorti R. *Filosofiya i zerkalo prirody / R. Rorti. Per. s angl. V. V. Tselishcheva – Novosibirsk : Izd-vo Novosib. un-ta, 1997. – 320 s.*
15. Solso R. *Kognitivnaya psikhologiya / R. Solso. – 6-e izd. – SPb. : Piter, 2011. – 589 s.: il. – (Seriya “Mastera psikhologi”).*
16. Struzhevskiy V. *Ontolohiia / V. Struzhevskiy ; Per. s polskoi K.Novikovoi. – K. : DUKh I LITERA, Instytut relihiinykh nauk sv. Tomy Akvinskoho, 2014. – 312 s.*
17. Tvardovskiy K. *K voprosu o klassifikatsii psikhicheskikh yavleniy / K.Tvardovskiy // Issledovaniya analiticheskogo naslediya Lvovsko-Varshavskoy shkoly. Vyp. 1. Otv. red. V. L. Vasyukov. – SPb. : Izdatelskiy dom “Mir”, 2006. – 304 s. (Seriya “Analiticheskoe nasledie KhKh veka i sovremennost”). – S. 159–222.*
18. Fikhte I. G. *Naznachenie cheloveka / I. G. Fikhte // Sochineniya v dvukh tomakh. T. II. Sost. i primechaniya Vl. Volzhskogo. – SPb. : Mifril, 1993. – 798 s.*
19. Shchedrovitskiy G.P. *Sintez znaniy: problemy i metody / G. P. Shchedrovitskiy // Na puti k teorii nauchnogo znaniya. Otv. red. V. I. Koryukin. – M. : Nauka, 1984. – 199 s.*
20. *Entsiklopediya epistemologii i filosofii nauki. – M. : “Kanon+” ROOI “Reabilitatsiya”, 2009. – 1248 s.*